Світлана Курінна

Особливості соціалізації дитини в дитячому будинку

Соціокультурні зміни в сучасному українському суспільстві по-різному впливають на процес соціалізації особистості: з одного боку, підвищуються вимоги до її загального й культурного рівня, поглиблення й розширення світогляду, розвитку умінь і здібностей, які забезпечували б не лише адаптацію до нової соціальної реальності, а й сприяли свідомому вибору життєвого поступу, а з іншого, – продукують різновекторність життєдіяльності, ускладнюють процес соціалізації, спричинюючи проблеми у сфері соціальної взаємодії та соціальних відносин.

Висловлена раніше дефініція поняття «соціалізація особистості» дає нам змогу розглядати його як двосторонній процес взаємодії людини й соціального середовища, тобто включення її в систему суспільних відносин через засвоєння соціального досвіду, а також самостійного відтворення цих відносин, у ході яких і відбувається формування неповторної, унікальної особистості. Науковці відзначають, що оптимальна інтеграція людини з соціумом визначається не тільки генетично переданою інформацією, але й стає можливою внаслідок набутих знань і досвіду (Б. Ананьєв, Л. Божович, І. Зязюн, С. Козлова, І. Кон, О. Кононко, В. Котирло, О. Леонтьєв, В. Мухіна, А. Петровський, Л. Піменова, В. Чудновський та ін.). Зміст соціалізації визначається, з одного боку, всією сукупністю соціальних впливів світового рівня культури, загальнолюдських цінностей; з іншого – відношенням до цього самого індивіда, актуалізацією особистого «Я», розкриттям власного творчого потенціалу. Соціалізація відбувається у взаємодії з великою кількістю різноманітних умов, факторів, груп, організацій, агентів за допомогою різних механізмів, з-поміж яких С. Литвиненко, В. Ямницький виокремлюють традиційний, інституціональний, стилізований, міжособистісний [3].

Притаманна сьогоденню девальвація моральних цінностей порушує гуманістичні засади співіснування особистості в соціумі, призводить до тиску на неї суспільства, продукуючи недосконалі форми комунікації, способи мислення й поведінки. Як наслідок, утруднюється входження дитини в суспільство, уповільнюється, а іноді й набуває деструктивної спрямованості процес накопичення нею соціального досвіду й формування ціннісних настановлень.

У цьому контексті особливої актуальності набуває проблема забезпечення успішної соціалізації мешканців дитячого будинку: дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Це спонукає звернутися до розгляду проблеми соціалізації цієї соціальної групи, виявити особливості означеного процесу, що й зумовило визначення мети статті.

Ми розуміємо, що в дитячому будинку, завдяки вихованню суспільство

має можливість репрезентувати прийнятий ним спосіб життя: норми і правила поведінки, культуру праці, побуту, дозвілля, відносин громадян і держави. Це актуалізує необхідність визначення й запровадження в педагогічну практику умов, які б, з одного боку, забезпечували дієвість виховання, а з іншого, – сприяли успішному перебігу загального соціалізаційного процесу.

Серед сучасних українських і російських дослідників, які звертаються до визначення сутності соціалізації, окреслення особливості її перебігу в умовах сьогодення, варто згадати психологів (Н. Абдюкова, І. Бех, Н. Дембицька, В. Москаленко, І. Мудрак, С. Розум, Л. Столяренко, В. Циба), соціальних педагогів (О. Безпалько, Г. Лактіонова, І. Звєрєва, А. Капська, А. Мудрик, І. Рогальська та ін.), педагогів (Б. Вульфов, І. Грязнов, В. Кравець, Н. Лавриченко та ін.).

Втрата сім'ї – найтяжча трагедія в житті дитини. Виховання дитини в умовах державних сирітських закладів, зміни закладів й опікунів, навіть при найкращому розкладі, травмують психіку дитини, унеможливлюють реалізацію природних потенцій, порушують систему її взаємин із навколишнім.

За даними держкомстату, головними причинами, що сприяють поширенню явища соціального сирітства, є такі: збільшення кількості дітей, які народилися поза шлюбом, соціальна дезорганізація сімей, матеріальні житлові труднощі батьків, нездорові стосунки між ними, слабкість моральних настанов і негативні явища, пов'язані з деградацією особистості (алкоголізм, наркоманія, відмова від батьківства).

Окрім страшенного руйнівного впливу на здоров'я дитини, соціальне сирітство порушує емоційні зв'язки дитини з довкіллям, зі світом дорослих, ровесників, які розвиваються у більш сприятливих умовах, викликає вторинні порушення фізичного, психічного та соціального розвитку. У дитини, яка відірвана від батьків і знаходиться в дитячому сирітському закладі, знижується загальний психічний тонус, порушуються процеси саморегуляції, домінує негативний настрій. У більшості дітей розвивається відчуття тривожності й невпевненості в собі, зникає зацікавлене ставлення до світу, погіршується емоційна регуляція, емоційно-пізнавальна взаємодія та, як результат, гальмується інтелектуальний розвиток. 85–92 % випускників дитячих будинків, притулків виявляються не здатними до навчання за програмами загальноосвітніх шкіл (С. Забрамна, І. Кривовяз, О. Стребелева).

Ми погоджуємося з думкою багатьох учених, що дитина в дитячому будинку живе з відчуттям своєї незначущості, з незадоволеною потребою в любові, з нечіткою життєвою перспективою, недовірою до оточення, незнанням своїх прав і обов'язків, привчена жити у вузькому й регламентованому соціумі, а відтак, вона навряд чи з часом зможе стати

повноцінною, компетентною, гармонійною й збалансованою людиною, тобто соціалізованою.

Актуальними лишаються питання наступності в роботі сирітських закладів, координації їхньої діяльності, узгодження програм, а також налагодження плідної взаємодії з усіма іншими інститутами, в яких зростають і виховуються діти дошкільного віку.

Для вихованців дитячого будинку соціальне середовище дуже суттєво впливає на рівень їх соціалізованості.

Критеріями соціалізованості особистості дослідники визначають зміст сформованих у неї цінностей, картини світу, способу життя, соціальну ідентичність (групову, загальнолюдську), рівень незалежності, впевненості й самостійності, ініціативність і незакомплексованість, соціальну поведінку, яка схвалюється певним суспільством й організованим ним соціальним середовищем.

Поняття «середовище» широке за обсягом і об'єднує сукупність зовнішніх умов, факторів та об'єктів, серед яких народжується, живе та розвивається живий організм (С. Литвиненко, В. Ямницький) [3].

Розвиток дитини відбувається не шляхом одностороннього впливу середовища на особистість, а є результатом її постійної взаємодії. Для сучасної науки властива неоднозначна дефініція середовища, що пояснюється наявністю різних підходів до його вивчення. Враховуючи істотний вплив різних факторів, пов'язаних із глобальними світовими процесами, досягненнями науково-технічного прогресу та особливостями економічних, соціально-політичних умов життя в Україні, гальмує здатність на потребу мислити творчо й цілісно, формує «людину-споживача»; сучасні інформаційні технології, комп'ютери, відеотехніка руйнують і обмежують безпосередні контакти людини із собою, природою та іншими людьми.

У нашому дослідженні вивчалися особливості процесу соціалізації вихованців дитячих будинків і притулків, переважна більшість із яких – соціальні сироти, суспільні ізгої. Характеристиці умов життєдіяльності кожної з груп передуватиме огляд об'єктивних чинників, що впливають на цей процес.

За концепцією дошкільного виховання та Базовим компонентом дошкільної освіти, сучасний дошкільний заклад і дитячий будинок має стати «інститутом соціалізації», призначення якого – забезпечити фізичну, психологічну й соціальну компетентність дитини від народження до шести-семи років, можливість адаптації до унормованого існування серед людей, сформувати ціннісне ставлення до світу, навчити особистісного існування,

озброїти елементарною наукою та мистецтвом життя. Передусім це відбувається завдяки поступово зростаючій ролі дитячого співтовариства, яке, за твердженням Ю. Лотмана, починаючи зі старшого дошкільного віку суттєво впливає на процес соціалізації дитини [4]. У дитячому будинку дитяча спільнота (вислів О. Усової) – важливе джерело близької інтересам дітей інформації про соціальну дійсність, яка хоч і відрізняється неточністю, проте активно сприймається та швидко й легко засвоюється. По-друге, дитяче співтовариство в таких закладах – школа формування соціальних почуттів та особистісних якостей. Передусім дитина неодноразово спостерігає прояви почуттів іншими дітьми, відчуває на собі ці прояви та сама висловлює свої почуття. Взаємини з однолітками в дитячому будинку активізують певні особистісні якості дитини. Дитина, що є дуже цінним, здобуває практику (частіше всього інтуїтивно) відбору, активізації якостей, ухвалених певним дитячим товариством. Це формує гнучкість, здатність пристосуватися до середовища, повагу до інших, розвиває впевненість у собі. Проте дитяче товариство може активізувати й негативні якості дитини, стимулювати агресивність, надмірну гнучкість, підкорення більшості. По-третє, дитяче товариство в дитячому будинку створює умови для практики соціальної поведінки. Взаємини дітей у цьому освітньому закладі стають, так би мовити, полігоном для перевірки й закріплення засвоєних соціальних моральних норм. Отже, у процесі соціалізації дитячому співтовариству, керованому педагогом, належить дуже значна й відповідальна роль. Його не можна замінити товариством із педагогом чи вихователем.

Сучасний зміст, функції соціалізації мешканців дитячого будинку в різних вікових межах суттєво відрізняється від аналогічних двадцятирічної давнини, що обумовлюється зовнішніми та внутрішніми соціальними мега, мезо- та мікрочинниками. Тому існує необхідність у сучасному осмисленні даної проблеми, методичних розробках, які враховують сучасний зміст процесу соціалізації вихованців дитячого будинку в реальних ситуаціях життєдіяльності.

Вихованець дитячого будинку – це людина, яка активно оволодіває всіма функціями соціалізації. У цей період відбувається інтенсивне становлення контактів із однолітками в групі. А набуття навичок соціальної взаємодії в групі однолітків і вміння придбати друзів є одним із найважливіших завдань розвитку на даному віковому етапі. Одним із найважливіших чинників становлення й розвитку особистісно-соціальної практики є спілкування з однолітками, яке в перші роки перебування в дитячому будинку набуває особливого значення.

Загально відомо, що дитина в дитячому будинку своїй життєвій позиції не самостійна, зорієнтована на дорослу людину (вихователя), на її оцінки, знання, досвід, вчинки. Кожен дорослий до моменту «зустрічі» з дитиною вже має достатньо великий досвід життя в суспільстві, в якому поєднується те, що накопичило людство у вигляді культури, традицій, побуту, моральних цінностей і було усвідомлено й прийнято конкретною людиною. Відтак, вихователь як головна особа в житті дитячого будинку постає перед дітьми як носій соціального досвіду, норм, правил, знань про оточуючий світ [3].

У спілкуванні з вихователем дитина спостерігає за його діяльністю, сприймає його оцінки, бачить його вчинки. І хоча він не усвідомлює, але «всмоктує» в себе цей досвід стихійно.

Але процес входження дитини в суспільство був би неповним, незавершеним, якщо б обмежився тим соціальним досвідом, який дитина може придбати в спілкуванні з дорослими людьми.

Важливість стосунків дітей у дитячому будинку та їх соціалізуючи функції важко переоцінити. Насамперед, група однолітків відіграє вагому роль у залученні дітей до культури даного суспільства. Внаслідок ідентифікації себе з групою та некритичного сприйняття домінуючих у ній поглядів, норм відбувається засвоєння певних норм, правил, цінностей, формуються особисті погляди.

Засвоєння статєворольової поведінки – ще одна з важливих соціалізуючих функцій стосунків однолітків. Це відбувається завдяки зразкам поведінки, очікуваних від хлопчиків і дівчат, які є вірними з точки зору однолітків, а також негативних реакцій щодо несхвальної поведінки.

Взаємини однолітків впливають на формування образу «Я» дитини, розвиток самосвідомості, самовизначення, самореалізації та самоствердження. Вже в дошкільному віці дитина починає ототожнювати себе з групою однолітків, враховуючи схвальне чи несхвальне ставлення членів групи до її будь-якої особливості, властивостей, які мають прояв у вчинках.

Саме стосунки з дітьми в дитячому будинку дозволяють дитині відчути (не відчути) свою значущість, упевненість у собі. Саме в групі однолітків дитина може розраховувати на високу оцінку особистих якостей, вчинків, визнання своєї гідності.

Л. Виготський підкреслював, що без спільної діяльності неможливе існування соціальної групи, а значить, неможливе формування та функціонування дитячого колективу в дитячому будинку. Дійсно, спільна діяльність народжує стосунки в групі, опосередковує процес входження індивіда до соціальної спільності, в ній реалізуються й перетворюються самі стосунки. Він визначає спільну діяльність як особливий простір, на основі якого виникають міжособистісні стосунки [2].

У дитячому будинку спільною діяльністю має бути ігрова, трудова й навчальна. Саме в ігрових ситуаціях виникають і вирішуються основні конфлікти дитячого життя: в що грати, кого приймати в гру, хто буде

головним. Як наслідок, вирішення проблемних ситуації допомагає дитині підвищити свій авторитет у групі, продемонструвати власну позицію, значно покращити рівень соціалізованості.

На підставі багатьох досліджень стає можливим виокремити стадії розвитку спільної діяльності в дитячій групі: від емоційної сумісності в діаді «дорослий – дитина», в стадії співробітництва з одногрупниками до спільних дій із партнером по грі з елементами співробітництва та реальними партнерськими стосунками в кооперативній взаємодії (М. Лісіна) [4].

Залученість у дитячу групу в дитячому будинку – це подія в житті кожної дитини. Індивідуальний розвиток кожної дитини протікає яскравіше, активніше, якщо він впевнений, що його вислухають, що він знайде зацікавленого співрозмовника, що його приймуть у його міркуваннях таким, який він є. Саме в такій обстановці й народжується особиста культура дитини-сироти, внутрішня самодисципліна, створюється ґрунт для саморозвинення, нормальної соціалізації дитини, що можна визначити як умову для нормального навчально-виховного процесу в цілому особливо в дитячому будинку.

Усередині такої групи виникають по-людськи емоційно сприятливі умови для порівняння й оцінки своїх знань, умінь, можливостей із можливостями, уміннями й знаннями свого друга, а також підвищується рівень комунікації вихованців дитячого будинку. Саме виникнення такої ситуації обумовлює різкий стрибок у розвитку самосвідомості. Цей стрибок дозволяє дитині самій ставити мету своїх дій, шукати можливі рішення, відчувати волю вибору знань і практичних можливостей і виявляти самостійність при рішенні своїх проблем.

Відомо, що спілкування є необхідною умовою формування, існування й розвитку особистості та її соціального розвитку.

Перевагою інформації, яку діти передають один одному в дитячому будинку, є її близькість інтересам дитини. Діти розповідають про те, що їм взаємно цікаво, і це також підвищує активність сприйняття.

Специфіка спілкування вихованців дитячого будинку з однолітками багато чим відрізняється від спілкування з дорослими. У контактах із дітьми відсутні жорсткі норми й правила, яких необхідно дотримуватись у спілкуванні з дорослими.

Спілкування з однолітками ширше за призначенням і функціями. Дорослий може виступати лише арбітром вирішення складних моментів, які виникають між дітьми. Основна потреба в спілкуванні полягає в прагненні до співробітництва з товаришами, яке в дошкільному віці, як правило, набуває позаситуативного характеру.

Стосунки людей завжди мають широку гаму різноманітних почуттів. Вихованці дитячого будинку дуже емоційні та безпосередні. Коли вони спілкуються з дорослими, то розраховують на розуміння, терпіння, любов тощо. У стосунках однолітків позиція дитини змінюється, оскільки діти виступають як рівноправні партнери, кожен пред'являє іншому рівні вимоги, сам намагається відповідати загальному рівню взаємин.

Можна сказати, що група однолітків у дитячому будинку є школою формування соціальних відчуттів і особистісних якостей. Воно надає можливість дитині багаторазово, в різних життєвих ситуаціях спостерігати прояви почуттів із боку інших дітей, відчути на собі ці прояви й самому виражати почуття по відношенню до однолітків, тому що однакові соціальні почуття мають досить різне наповнення та мають різні прояви в стосунках «дитина – дорослий» і «дитина – дитина».

Такі компоненти, як спільна продуктивна діяльність і спільна навчальна й ігрова діяльність вихованців дитячого будинку, реалізується безпосередньо в умовах навчально-виховного процесу та позанавчальних заходів. Особлива відповідальність у цьому покладається на особистість вихователя.

Тобто педагогічна діяльність вихователів дитячих будинків повинна бути спрямована в першу чергу на об'єднання дітей, формування дитячого колективу, а потім на утворення дитячої спільності, гуманних взаємин між вихованцями.

Стосунки з однолітками активізують певні особистісні якості дитини. В залежності від мікроклімату в дитячому колективі виникає потреба в тій чи іншій якості, що допомагає дитині адаптуватись у середовищі однолітків і відчувати емоційне благополуччя.

Гнучкість у стосунках, вміння пристосовуватись до ситуації – позитивна якість, воно виявляє повагу до оточуючих, забезпечує реалізацію потреби в позитивній оцінці, сприяє розвитку відчуття впевненості в собі, розкутості тощо. Але є, безумовно, й недоліки. Так, колектив однолітків у дитячому будинку може активізувати й негативні якості, стимулювати прояви агресії, хитрість, корисність тощо.

Стосунки однолітків у дитячому будинку є практикою соціальної поведінки. Діти не тільки дізнаються щось один про одного й одне від одного, не тільки відчувають різні почуття. Вони постійно взаємодіють, здійснюють вчинки, накопичують досвід суспільної поведінки. У середовищі однолітків встановлюються сприятливі стосунки, зароджується перша дружба, початкова симпатія один до одного. Діти навчаються дружити й засвоюють способи

поведінки, які відповідають дружнім стосункам (взаємодопомога, підтримка, спілкування, турбота тощо). Відтак стосунки дітей у дитячому будинку є «полігоном» для перевірки й закріплення засвоєних норм. Стосунки з однолітками сприяють формуванню життєвої позиції, без якої неможлива повноцінна участь дитини в майбутньому суспільному житті.

Спільна дитяча гра – велика складова процесу соціалізації дітей у дитячому будинку. За визначенням С. Русової, дитяча гра – це не тільки забавка, бо є «ядром усього внутрішнього світу переживань дитини» [5].

Завдяки моделюванню соціальних ролей, гра дозволяє дитині пройти три етапи процесу соціалізації: імітація, коли діти копіюють поведінку дорослих, не завжди до кінця розуміючи її; рольові ігри, де діти виконують ролі дорослих, проектують їх на себе, тим самим вчаться дорослому образу мислення; взаємна ігрова узгодженість, утворення так званих «граючих колективів, виникнення яких приходиться саме на дошкільний вік» [5].

Наголосимо, що така взаємна узгодженість серед вихованців дитячого будинку встановлюється не тільки в ігровій діяльності. Вона, також починає активно реалізовуватись у будь-якій сфері діяльності дітей. Такі «граючі колективи» починають набувати характерних для міцної єдності рис, таких як: спільність вимог, загальна мета, відчуття «Ми». Спільна діяльність за формулою «Поряд, але не разом» починає замінюватись позицією «Один за всіх, і всі за одного!». Тобто, постійне виконання чітких правил у колективній грі є процесом підготовки вихованців дитячого будинку до виконання дорослої гри в реальному суспільстві [4].

Резюмуючи вищезазначене, наголошуємо, що соціалізація дошкільника в дитячому будинку відбувається в процесі спілкування з однолітками й дорослими. У процесі аналізу нами доведено, що і спілкування з однолітками і спілкування з дорослими впливають на активізацію соціального розвитку особистості.

Працюючи з дітьми дитячих будинків, ми звертали увагу на емоційність малюків, вміння співчувати, передавати власні емоції.

Урахування своєрідності означеного соціального інституту дало змогу науково обґрунтувати головну стратегічну лінію в системі виховної роботи, спрямованої на фасилітацію процесу соціалізації вихованців дитячих будинків, збагачення їх соціального досвіду, забезпечення активної соціальної практики.

Підсумовуючи вищевказане зазначимо, що саме специфіка системно-цілісного концепту соціалізації особистості в дитячому будинку визначає сутність його орієнтації на встановлення таких особливостей виховної взаємодії з дитиною. Перша особливість – це створення виховної системи дитячого будинку, яка дає можливість спрямовувати, систематизувати та корегувати вплив соціалізуючих чинників і просторів розвитку виховного закладу з метою педагогічно виваженої соціалізації дітей. Другу особливість

становить виховний простір групи, яка створює умови для партнерської взаємодії в системі «педагоги – діти» і «діти – діти», що є основним механізмом соціалізації особистості на етапі дошкільного дитинства. Третьою особливістю є використання соціально-педагогічного супроводу соціалізації особистості, який забезпечує процес особистісної взаємодії між тим, хто супроводжує, і тим, хто цього потребує, і спрямований на актуалізацію соціального потенціалу дитини для її успішної соціалізації-індивідуалізації саме в дитячих будинках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні. – К., 1999. – 61 с.
2. Выготский Л. С. Эмоции и их развитие в детском возрасте / Л. С. Выготский // Собр. соч. : в 6-ти томах. – М. : Педагогика, 1984. – Т 2. – С. 416–436.
3. Литвиненко С. Я. Дитина і середовище: проблеми взаємодії / С. Я. Литвиненко, В. М. Ямницький // Оновлення змісту та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. праць. – Вип. 22. – Рівне : РДГУ, 2002. – С. 216–219.
4. Лисина М. И. Формирование личности ребенка в общении / М. И. Лисина. – СПб. : Питер, 2009. – 320 с.

Русова С. Ф. Теорія і практика дошкільного виховання / С. Ф. Руссова. – Львів – Краків – Париж : Просвіта, 1993. – С. 43–50.